

УДК 59.9:[373.5.015.31:17.022.1-044.352]:376]

Вікторія Вінс,

к.психол.н., доцент, завідувачка кафедри

практичної психології,

vinsviktor@gmail.com,

<https://orcid.org/0000-0002-7285-7711>.

Тетяна Садкова,

здобувачка другого (магістерського) рівня вищої освіти

за освітньою програмою «Практична психологія»

кафедри практичної психології,

Michajlova1987@ukr.net

Viktoria Vins,

PhD in Psychology, Associate Professor,

Head of the Department of Practical Psychology

Sadkova Tetiana,

applicant of the second (Master's) level of higher education

on the Educational Program «Practical Psychology»

of the Department of Practical Psychology

Університет Григорія Сковороди в Переяславі, м. Переяслав, Україна

08401, м. Переяслав, вул. Сухомлинського, 30

Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav

30, Sukhomlynsky Street, Pereiaslav, Ukraine, 08401

ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ ТОЛЕРАНТНОГО СТАВЛЕННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ДО ДІТЕЙ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНІМИ ПОТРЕБАМИ

WAYS OF FORMING A TOLERANT ATTITUDE OF YOUNGER SCHOOL STUDENTS TOWARDS CHILDREN WITH SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS

Анотація. Стаття присвячена шляхам формування толерантного ставлення молодших школярів до дітей з особливими освітніми потребами. У роботі наголошено на існуючій в

українському суспільстві проблемі міжособистісних відносин та формування толерантного ставлення до дітей з особливими освітніми процесами. У статті наведено визначення поняття «формування толерантного ставлення у дітей», запропоновані такими науковцями, як В. Ляпунова, І. Кравченко, Ю. Гнипа. Звернуто увагу на тому, що формування толерантного ставлення до дітей з особливими освітніми потребами має бути двостороннім процесом і потребує розвитку у таких дітей соціальних навичок. У статті наведено результати емпіричного дослідження, у межах якого опитано 50 учнів початкових класів. Окрім роботи з дітьми за методиками «Головоломка» (О. Смірнова, В. Утробіна), під час емпіричного дослідження проведеного спостереження за «Програмою спостереження за культурою поведінки дитини» (А. Щетініна) та на основі розробленої анкети «Спостереження за поведінкою молодших школярів щодо ставлення до учнів з особливими освітніми потребами». У ході проведеного емпіричного дослідження було виявлено, що 20% від всіх опитаних молодших школярів мають низький рівень толерантного ставлення до дітей з особливими освітніми потребами. Такі результати ще раз підтвердили необхідність напрацювання психологічних шляхів формування толерантного ставлення молодших школярів до дітей з особливими освітніми потребами. У зв'язку з цим було наведено методи формування толерантного ставлення дітей до інших. Звернуто увагу на необхідності поєднання методів виховної роботи та психологічного впливу за допомогою інтерактивних форм роботи з дітьми. Наголошено, що формування толерантного ставлення учнів до дітей з особливими потребами має також включати й роботу вчителя і психолога початкових класів з батьками школярів.

Ключові слова: молодші школярі, діти з особливими освітніми потребами, толерантне ставлення, формування толерантного ставлення, методи формування толерантного ставлення.

Abstract. The article is devoted to ways of forming a tolerant attitude of younger schoolchildren towards children with special educational needs. The work emphasizes the existing problem of interpersonal relations in Ukrainian society and the formation of a tolerant attitude towards children with special educational processes. The article defines the concept of "forming a tolerant attitude in children" proposed by such scientists as V. Lyapunova, I. Kravchenko, Yu. Hnypa. Attention was drawn to the fact that the formation of a tolerant attitude towards children with special educational needs should be a two-way process and requires the development of social skills in such children. The article presents the results of an empirical study, within which 50 primary school students were interviewed. In addition to working with children using the "Puzzle" methods (O. Smirnova, V. Utrobina), during the empirical study of the observation of the "Program

for observing the culture of child behavior" (A. Shchedinina) and on the basis of the developed questionnaire "Observation of the behavior of younger schoolchildren regarding the attitude towards students with special educational needs". In the course of the conducted empirical research, it was found that 20% of all surveyed junior high school students have a low level of tolerant attitude towards children with special educational needs. Such results once again confirmed the need to develop psychological ways of forming a tolerant attitude of younger schoolchildren towards children with special educational needs. In this connection, the methods of forming a tolerant attitude of children towards others were given. Attention was drawn to the need to combine methods of educational work and psychological influence with the help of interactive forms of work with children. It was emphasized that the formation of a tolerant attitude of students towards children with special needs should also include the work of the teacher and psychologist of primary classes with the parents of schoolchildren.

***Key words:** younger schoolchildren, children with special educational needs, tolerant attitude, formation of tolerant attitude, methods of formation of tolerant attitude.*

Актуальність дослідження. Сьогодні кількість дітей з порушеннями психофізичного розвитку невпинно зростає. Це вимагає відповідних дій на рівні міністерств та відомств, перегляду ставлення до таких дітей в освітньому процесі та в суспільстві загалом. Існуючі нормативно-правові акти відмічають важливість окресленого питання, напрацьовано стратегічні орієнтири, але чіткі тактичні кроки відсутні. Більше того, сучасна соціальна ситуація в Україні породила нові, а також активізувала широкого спектру класичні психолого-педагогічні проблеми, які потребують нових підходів та рішень. Це стосується, зокрема, і толерантного ставлення молодших школярів до дітей з особливими освітніми потребами (ООП).

Відтак, проблема ставлення молодших школярів до дітей з особливими потребами є болючою та гострою й вимагає підвищеної уваги до формування толерантності, чутливості та емпатії у міжособистісних відносинах учнів.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Питання навчання, виховання й розвитку дітей з особливими освітніми потребами активно вивчається в корекційній педагогіці (А. Висоцька, Т. Ілляшенко, С. Миронова,

Л. Савчук, Т. Сак, Н. Софій, Ю. Найда та ін.). Важливість виховання толерантного, чуйного ставлення дітей до інших, починаючи з дитинства, висвітлюється у працях І. Беха, Г. Беленької, Т. Дяченко, І. Макарової, О. Падалки, Т. Піроженко, Т. Поніманської та ін. У наукових розвідках О. Волошиної, М. Горват, Т. Єжової, Т. Мотуз, О. Сухомлинської, В. Тернопільської та інших акцентується увага на необхідності якомога раніше знайомити дітей з гуманістичними поняттями, моральними уявленнями, навчати доброті, виховувати в них відповідні особистісні властивості, формувати толерантне ставлення до дітей з ООП в інклюзивному середовищі класу і школи. Психологічні особливості взаємовідносин учнів в інклюзивному класі вивчаються науковцями О. Василенко, О. Гавриловим, Т. Ілляшенко, Л. Іскрою, Р. Попелюшко, Л. Тарабасовою, С. Томчук та ін.

Незважаючи на достатню кількість праць науковців і практиків щодо організації інклюзивного навчання дітей з ООП в початковій школі, недостатньо розглянутими залишаються психологічні особливості розвитку ставлення молодших школярів до дітей з особливими потребами.

Мета статті полягає у здійсненні психологічного аналізу феномену толерантного ставлення у дітей та напрацюванні ефективних шляхів формування толерантного ставлення молодших школярів до дітей з особливими потребами.

Процедура дослідження. Під формуванням толерантного ставлення у дітей В. Ляпунова розуміє цілеспрямований, планомірно організований компетентним педагогом чи психологом процес набуття дітьми толерантних якостей особистості (поблажливого ставлення до відмінних поглядів, вдачі та звичок, поваги до особливостей різних народів, націй, релігій), процес розвитку толерантної свідомості, світогляду, почуттів, якостей особистості дитини, а також здатності до толерантної взаємодії на основі використання системи засобів. Це важлива умова позитивної соціалізації дитини, трансформації толерантності в принцип, що визначає діяльність людини, норму й зразок поведінки (Ляпунова, 2017).

На думку І. Кравченко, формування та розвиток толерантного ставлення дітей до інших – це процес формування толерантних і комунікативних установок, когнітивних і поведінкових стратегій гуманістичної спрямованості, характерологічних рис, ціннісно орієнтаційних особистісних утворень, які надають змогу успішно взаємодіяти у соціальному середовищі із всіма його представниками (Кравченко, 2011).

Ю. Гнипа під формуванням толерантних взаємостосунків у дітей пропонує розуміти процес формування під впливом спеціально створених психолого-педагогічних умов особистості дитини, здатної до свідомих характерних проявів, а саме: безкорисної турботи та чуйності; доброзичливих емоційних проявів та емпатії; рівноправного, поступливого ставлення до оточуючих; позитивного прийняття себе та стриманого відстоювання своїх позицій (Гнипа, Ю. 2018).

Вважаємо, що якщо у дітей буде розвинена толерантність до інших людей в цілому, то з дітьми з ООП їх буде значно легше взаємодіяти. Хоча, звісно, процес має бути двостороннім і вимагає розвитку соціальних навичок у дітей з особливими освітніми потребами. Г. Сизко зазначає, що формуючи у дитини з ООП соціальні навички, уміння й соціальні ролі, необхідно досягати її позитивного ставлення до їхнього засвоєння. Як відомо, дітям даної групи властиві: емоційні відхилення (часта зміна настроїв); відсутність ініціативи й самостійності; діти із труднощами переключаються на іншу діяльність; діють за стереотипом, за штампами; легко піддаються навіюванню, або чинять опір всьому новому. Саме тому таких дітей слід постійно вчити всьому, навіть посміхатися, адже посмішка виникає під впливом соціальних факторів. Для дітей з ООП потрібно створювати ситуації, що стимулюють їхнє мовлення, заохочувати будь-яке мовлення, навіть елементарне. Потрібно змушувати повторювати окремі слова, розучувати слова й фрази, що містять прохання. Тільки тісна і доброзичлива взаємодія сприяє формуванню навичок міжособистісного спілкування, які надалі допомагають дитині входити в соціум (Сизко, 2015).

Для того, аби напрацювати ефективні шляхи формування толерантного ставлення молодших школярів до дітей з особливими потребами, було проведено емпіричне дослідження, у межах якого опитано 50 учнів початкових класів. Для цього було розроблено відповідну анкету «Спостереження за поведінкою молодших школярів щодо ставлення до учнів з особливими освітніми потребами», а також використано такі методики:

- Методика «Головоломка» (О. Смірнова, В. Утробіна) для виявлення типів міжособистісних відносин між дітьми, визначення характеру ставлення до однолітків);
- Методика «Програма спостереження за культурою поведінки дитини» (А. Щетініна).

Результати дослідження. На основі узагальнення результатів опитування дітей та проведеного спостереження, використовуючи процедуру підрахунку середнього арифметичного значення, було отримано відповідні результати та зроблено висновки про рівні сформованості толерантного ставлення молодших школярів до дітей з ООП (рис. 1).

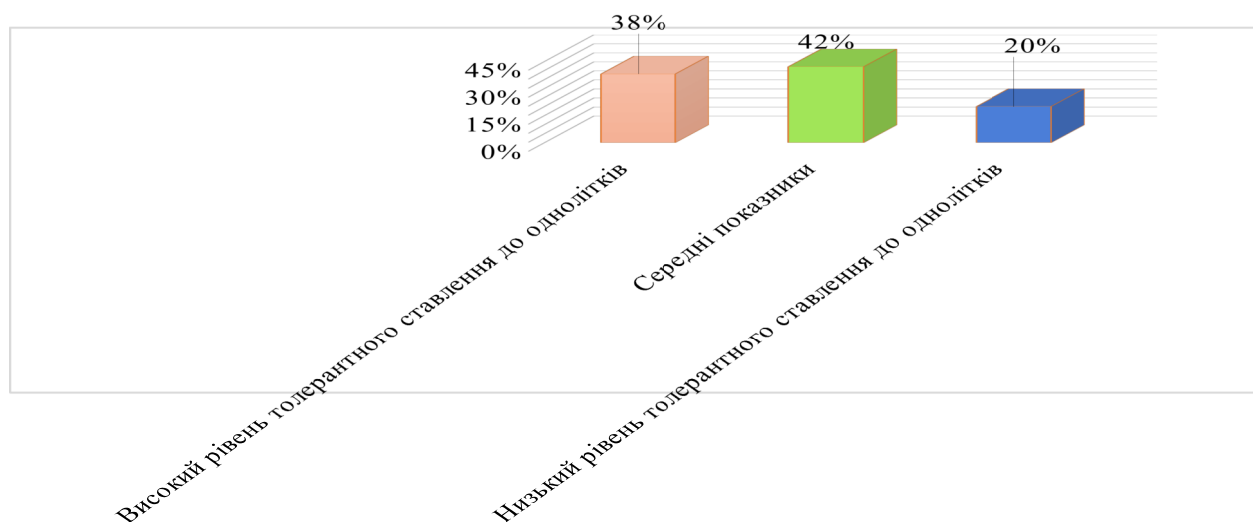

Рис. 1. Рівні сформованості толерантного ставлення молодших школярів до дітей з ООП

Більшість учнів початкових класів мають середній рівень толерантного ставлення до дітей з ООП (42%), у 38% виявлено високий рівень толерантного ставлення до дітей, які мають особливі потреби, вони дотримуються культури

спілкування, вміють помічати потреби інших, допомагати їм. У 20% учнів виявлено низький рівень толерантного ставлення до дітей з ООП, вони не розуміють особливостей цих дітей, не усвідомлюють важливості толерантності у прийнятті їх поведінки, зовнішності, навчальних успіхів.

У таблиці 1 представлено результати проявів толерантного ставлення учнів 1-4 класів до дітей з особливими освітніми потребами.

Таблиця 1

Рівні сформованості толерантного ставлення учнів 1-4 класів до дітей з ООП

Рівні сформованості толерантного ставлення до однолітків	Всього (50 дітей)	Учні 1 класу (8 дітей)	Учні 2 класу (16 дітей)	Учні 3 класу (10 дітей)	Учні 4 класу (16 дітей)
Високий рівень толерантного ставлення до однолітків	38%	50%	50%	30%	25%
Середні показники сформованості толерантного ставлення до однолітків	42%	37,5%	37,5%	40%	50%
Низький рівень толерантного ставлення до однолітків	20%	12,5%	12,5%	30%	25%

Для учнів 1 класу переважно властивий високий рівень толерантного ставлення до дітей з ООП (50%), у третини встановлено середні показники, а в 12,5% – низький рівень. Так само для учнів 2 класу характерні високий і середній рівні толерантного ставлення до дітей з ООП (50% і 37,5%), у решти дітей встановлено низький рівень прояву толерантності у ставленні до дітей з ООП (12,5%). Учні 3 класу мають переважаючі середні показники прояву толерантного ставлення до дітей з ООП (40%) і по 30% учнів мають високий і низький рівні толерантного ставлення до дітей з особливими потребами. У половини учнів 4 класу виявлено середні показники сформованості толерантного ставлення до однолітків (50%), по 25% школярів виявляють високі і низькі рівні толерантного ставлення до однолітків.

Зважаючи на те, що більшість учнів 1-4 класів мають високий і середній рівні прояву толерантного ставлення до дітей з ООП, то отримані результати дослідження є оптимальними. Однак наявність 20% від всіх опитаних молодших школярів, які мають низький рівень толерантного ставлення до дітей з ООП, вказує на необхідність напрацювання психологічних шляхів формування толерантного ставлення молодших школярів до дітей з особливими освітніми потребами.

Вважаємо, що вирішення окресленої проблематики має відбуватися, першочергово, на рівні держави. Зокрема, необхідним є забезпечення відповідних психолого-педагогічних умов виховання толерантного ставлення дітей до учнів з ООП, зокрема:

- наявність полікультурного простору, певного виховного середовища, у якому є множинність культур, форм, виглядів, релігій тощо;
- впровадження в освітній процес поетапної програми формування толерантності учнів початкової школи;
- цілеспрямоване та активне використання змісту освітніх галузей та форм організації навчання для акцентування уваги дітей на формуванні поважного, ціннісного ставлення до себе та до інших дітей в класі, доведення цінності кожного учасника освітнього процесу;
- наявність толерантних якостей у педагога і психолога, які працюють з учнівським колективом, їх яскравий вияв не тільки у спілкуванні з дітьми з ООП, а й іншими школярами, які потребують розуміння, підтримки, допомоги;
- довіра і відкритість у взаєминах фахівців та дітей;
- розвиток навичок комунікації та співпраці дітей, формування соціальних навичок взаємодії у всіх учасників освітнього процесу;
- інтерактивне педагогічне спілкування з дітьми з особливими потребами, демонстрація ставлення вчителя до учня з ООП як до звичайного учня, який має певні потреби (Мотуз, 2017).

На рівні закладів освіти, то, на наше переконання, вагому роль у процесі формування толерантного ставлення до дітей з ООП відіграють вчитель

початкових класів та інші фахівці, які працюють з учнями – психолог, корекційний педагог, логопед, тощо. Саме ці фахівці мають змогу забезпечити той сприятливий освітній простір прийняття і підтримки, довірливого спілкування, толерантного ставлення, що показує школярам цінність кожного учня, безумовне позитивне ставлення до всіх – і до нормотипових, і до учнів з ООП. Тому вчителям важливо володіти методами формування толерантного ставлення дітей до інших. Так, на наше переконання такими методами можуть бути:

- методи формування свідомості в особистості (розповідь, пояснення, роз'яснення, умовляння, етична бесіда, навіювання, диспут, особистий приклад);
- методи організації діяльності й набуття досвіду суспільної поведінки (вправа, доручення, вимога, привчання, виховні ситуації);
- методи стимулювання поведінки й діяльності (змагання, заохочення й покарання);
- активні методи (тренінг толерантності, арт-терапія, ігрова практика) (Ляпунова, 2017).

Дослідниця О. Волошина вважає, що методи формування толерантного ставлення дітей до інших людей можуть бути більш різноманітними:

- методи впливу (роз'яснення, зняття напруги, звернення до свідомості, до почуття);
- довірливої взаємодії (метод поваги, педагогічна вимога, переконання, обговорення конфліктних ситуацій, вирішення проблемних ситуацій);
- організація практичного досвіду суспільної поведінки (метод привчання, показ дії, приклад дорослих);
- формування моральних уявлень, суджень, оцінок (бесіди, читання художніх творів, казок, розгляд і обговорення картин, театралізація казкових сюжетів);
- формування моральної поведінки (привчання, вправа, керівництво діяльністю);

- формування моральної свідомості (переконання, роз'яснення, навіювання, бесіда);
- стимуляції почуттів і відносин (приклад, заохочення, покарання);
- організації і самоорганізації виховного колективу (колективна перспектива, колективна гра, змагання, єдині вимоги) (Волошина, (2017)).

На нашу думку, для досягнення значних результатів у процесі формування толерантного ставлення молодших школярів до учнів з ООП слід поєднувати методи виховної роботи та психологічного впливу за допомогою інтерактивних форм роботи з дітьми. Наприклад, проводити психолого-педагогічні заняття, тренінги розвитку толерантності, залучати дітей до творчих справ, колективних проєктів тощо.

Вважаємо також, що формування толерантного ставлення учнів до дітей з особливими потребами має включати й роботу вчителя і психолога початкових класів з батьками школярів. Часто ставлення дітей до учнів з ООП є проєкцією ставлень їх батьків, страхів дорослих щодо зниження якості освіти, здатності вчителя вміло організувати навчальний процес, приділивши увагу кожному учню в класі. Також батьки можуть турбуватися, що їх дитина може відволікатися від навчального процесу, спостерігаючи за «хворою дитиною», або ж їй може бути не приємно спостерігати за порушеннями в розвитку дитини з ООП, що виявляється в рухових парезах, незграбності, ненавмисному заподіяння шкоди речам чи самій дитині. Так, наприклад, учень з ООП може випадково не побачити чи не почути присутності іншої дитини, штовхнути її, здійснюючи певні рухові дії, скинути зі столу книжку чи інше приладдя, наступити на портфель та ін. Це не значить, що дитина з ООП навмисно здійснює такі дії, однак, на думку батьків, це може бути неприємним для їх дітей без порушень в розвитку.

Саме тому доцільно організовувати просвітницьку роботу з батьками нормотипових учнів для ознайомлення їх з особливостями розвитку дітей з ООП, звертатися до моральної свідомості дорослих, звертати їх увагу на власні моральні якості та приклад, який вони подають своїм дітям. Зважаючи на те, що

недоліки толерантного ставлення до дітей з ООП вказують на недостатність розвитку чуйності, емпатії, толерантності у дорослих (батьків нормотипових однолітків), то їм варто надавати психологічні рекомендації з розвитку емоційної чутливості, толерантності та гуманного ставлення до всіх оточуючих, доводити їм неправомірність цинічного ставлення до дітей з ООП. Залучення батьків дітей з ООП до групової психологічної роботи з батьками нормотипових учнів допоможе розширити емоційний досвід дорослих, обмінятися думками про важливість толерантного ставлення учнів один до одного в класі, напрацювати спільні стратегії поведінки вдома для надання позитивних прикладів для наслідування.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Розглядаючи психологічні шляхи формування толерантного ставлення молодших школярів до дітей з особливими потребами, виділяємо важливість забезпечення психолого-педагогічних умов для формування особистості, здатної до свідомого прояву толерантної поведінки, а саме вияву безкорисної турботи та чуйності; доброзичливого, рівноправного, ставлення до оточуючих, позитивного прийняття себе та ціннісного ставлення до інших. При цьому важливим є не тільки формування толерантного ставлення нормотипових дітей до учнів з ООП, а й розвиток в останніх соціальних навичок.

Серед методів формування толерантного ставлення дітей до інших виділено методи формування свідомості в особистості (розповідь, пояснення, етична бесіда), методи організації діяльності й набуття досвіду, стимулювання поведінки й діяльності, активні методи (тренінг толерантності, арт-терапія, ігрова практика). Ефективними у процесі проведення з дітьми психологічних занять, тренінгів толерантності є методи арт-терапії, зокрема, казкотерапії, ізотерапії, ігротерапії.

Наголошено також, що психологічна робота з формування толерантного ставлення молодших школярів до учнів з ООП має включати також і роботу з батьками нормотипових учнів, проведення з ними просвітницької роботи, надання психологічних рекомендацій з розвитку емоційної чутливості,

толерантності та гуманного ставлення дорослих до всіх оточуючих, що надасть кращі зразки вияву толерантної поведінки для наслідування їх учнями.

Перспективами подальших наукових пошуків є напрацювання сучасних програм формування толерантного ставлення молодших школярів до дітей з особливими освітніми потребами, розробка та запровадження у практику тренінгових заходів для вчителів, у класі яких навчаються діти з особливими освітніми потребами, а також складання системи принципів для взаємодії на рівні суспільства з дітьми з особливими потребами. Особливу цінність становлять дослідження психологічних особливостей розвитку дітей з освітніми особливими потребами та їх поступової, безболісної інтеграції у шкільне середовище.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Волошина, О.В. (2017). Підготовка майбутніх учителів до навчально-виховної роботи в умовах інклюзивного середовища. *Особлива дитина*. №1. С. 31-40.
2. Гнипа, Ю. (2018). Особливості виховання толерантних взаємостосунків старших дошкільників. *«Сучасне дошкілля: актуальні проблеми, досвід, перспективи розвитку»* : Збірник наукових статей студентів спеціальності «Дошкільна освіта» / за заг. ред. проф. О. Л. Кононко. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя. С. 21–26.
3. Кравченко, І.А. (2011). Значення толерантності в особистісно-професійному розвитку майбутнього психолога. *Вісник післядипломної освіти*. Вип. 3. С. 324–331.
4. Ляпунова, В.А. (2017). *Теоретичні і методичні засади професійної підготовки майбутніх вихователів до формування толерантності дітей у дошкільних навчальних закладах*: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. Мелітополь.
5. Мотуз, Т.В. (2017). Педагогічні умови виховання толерантності учнівської молоді. *Науковий вісник Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії ім. Тараса Шевченка. Серія : Педагогіка*. Вип. 8. С. 96–103.
6. Сизко, Г.І. (2015). Засвоєння суспільного досвіду як умова ефективної соціалізації дітей із розумовою відсталістю. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 19 : Корекційна педагогіка та спеціальна психологія*. Вип. 30. С. 302–307.

REFERENCES

1. Voloshyna, O.V. (2017). Pidhotovka maibutnikh uchyteliv do navchalno-vykhovnoi roboty v umovakh inkliuzyvnoho seredovyscha. Osoblyva dytyna. №1. S. 31-40 (in Ukrainian).
2. Hnypa, Yu. (2018). Osoblyvosti vykhovannia tolerantnykh vzaiemosunkiv starshykh doshkilnykiv. «Suchasne doshkillia: aktualni problemy, dosvid, perspektyvy rozvytku» : Zbirnyk naukovykh statei studentiv spetsialnosti «Doshkilna osvita» / za zah. red. prof. O. L. Kononko. Nizhyn : NDU im. M. Hoholia. S. 21–26 (in Ukrainian).
3. Kravchenko, I.A. (2011). Znachennia tolerantnosti v osobystisno-profesiinomu rozvytku maibutnoho psykholoha. Visnyk pisliadyplomnoi osvity. Vyp. 3. S. 324–331 (in Ukrainian).
4. Liapunova, V.A. (2017). Teoretychni i metodychni zasady profesiinoi pidhotovky maibutnikh vykhovateliv do formuvannia tolerantnosti ditei u doshkilnykh navchalnykh zakladakh: avtoref. dys. ... kand. ped. nauk: 13.00.04. Melitopol (in Ukrainian).
5. Motuz, T.V. (2017). Pedahohichni umovy vykhovannia tolerantnosti uchnivskoi molodi. Naukovyi visnyk Kremenetskoi oblasnoi humanitarno-pedahohichnoi akademii im. Tarasa Shevchenka. Seriiia : Pedahohika. 2017. Vyp. 8. S. 96–103 (in Ukrainian).
6. Syzko, H.I. (2015). Zasvoiennia suspilnoho dosvidu yak umova efektyvnoi sotsializatsii ditei iz rozumovoiu vidstalistiu. Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova. Seriiia 19 : Korektsiina pedahohika ta spetsialna psykholohiia. Vyp. 30. C. 302–307 (in Ukrainian).

Матеріал надійшов до редакції 23.10.2023.